

В. А. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ)

Українська та світова історична наука*

Якщо порівнювати політичні і культурні відносини, які склалися між домінуючими і “малими” націями Східної Європи¹, то відносини в трикутнику Росія — Україна — Німеччина на час інтеграції Малоросії до складу Російської імперії зумовлювалися тією обставиною, що Україна, котра до кінця XVIII ст. характеризувалася культурною домінацією по відношенню до Росії, в XIX ст. набула статусу селянської культури і “неісторичного народу”. Відповісти на питання, чому це сталося, неможливо, якщо не брати до уваги загальний контекст, в котрому розвивалася наука і культура в Україні в новий час взагалі, а також ті обставини, у яких цей розвиток відбувався, зокрема.

Впливи домінуючих націй на розвиток української історичної науки в XIX—XX ст.

Формуючи концептуальну конструкцію для пошуку відповідей на ці питання, і взагалі для дослідження проблеми, яка порушена в цьому розділі, застосуємо елементи морфологічної теорії і методології²: порядки (Ordo) — класи (Classis) — дихотомії (Dichotomus), зокрема трипорядкову формулу: персоналії — світобачення — домінації.

Порядок перший — персоналії. При визначенні в нашому дослідженні персоналії тих вчених, котрих можна віднести до представників української історичної науки і в творчості яких були яскраво виражені впливи домінуючих націй, автор керується ступенем зв'язку тієї чи іншої особи з Україною через територію і національну свідомість, оскільки мова для XIX ст. особливо не важила. В Наддніпрянській Україні майже все писалось тоді російською мовою. Натомість ряд представників української історичної науки — М. Максимович, О. Рославський-Петровський, М. Драгоманов, М. Ковалевський, В. Піскорський та ін., — були нащадками козацької малоросійської старшини або польської правобережної шляхти руської (української) і носіями відповідної етнічної свідомості. Другий фактор — це українська етнічна територія. Згідно з ним представники російської національності (М. Лунін, М. Петров, А. Авсєнев) і німецької (Й. Шад, І. Кроненберг), котрі творили на українській етнічній території, вважаються представниками історичної науки в Україні. Третій фактор — засвоєння українською культурою продукції того чи іншого діяча завдяки тематичній спрямованості його праць, оцінці його творчості наступним поколінням, які до певної міри пов'язують його з Україною³.

Порядок другий — світобачення. Концептуальне теоретичне і методологічне бачення світу на Заході часто називають парадигмою. Вибір між конкуруючими парадигмами виявлявся вибором між несумісними моделями життя співтовариства⁴. Тут ми виходимо з того, що загальна течія будь-якої національної історіографії завжди зумовлювалася певними теоріями і системами і знаходилася в більшому чи меншому зв'язку з розвитком загального світогляду⁵. Це твердження російського історика Мілюкова стосовно російської історіографії ми уточнили тим фактом, що в умовах, коли нація і держава розходяться, вибір теорії для певної національ-

* П р о д о в ж е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 1.

ної історіографії залежить також від сприяння чи несприяння зі сторони політичного проводу домінуючої нації, яка може методологічно скеровувати проблеми дослідження певних національних історій, змінюючи акценти з дослідження певних націй на потреби унітарно-централістських принципів державної політики⁶. Це уможливорює для національної історіографії існування саме на тій території, де вона може існувати⁷. Ця філософська основа — свого роду теорія чи філософія історії — скеровує рух історичної науки у зміні певних систем світобачень, які проходять етапи виникнення — обґрунтування, закріплення — інституалізації, завоювання ключових позицій — набуття привабливості і появи нової теорії, котра підриває попередню. Взагалі ж світоглядні основи визначають вибір вченим і певної теорії, і методів для своєї історичної концепції.

Порядок третій — домінації. Під впливами домінуючих націй, які винесені в заголовок цього дослідження, ми розуміємо таке розмежування впливів: а) політично домінуючих націй (націй, які владарюють) і б) культурно домінуючих націй; а також диференціюємо впливи прямі (читати документи, знати мови, мати відповідний вплив) і впливи паралельні. Останні розвиваються під впливом подібних суспільних умов, можуть мати спільне соціальне походження, спільного попередника⁸. Впливи домінуючих націй на розвиток української історичної науки ми будемо досліджувати, головним чином, по університетах, відзначаючи не лише різний характер викладання і дослідження вітчизняної і всесвітньої історії в кожному з них, але й еволюцію зазначених процесів, яка відбувалася в університетах під впливом зміни філософських основ історичної науки, методів дослідження, конкретно-історичних концепцій і політики домінуючих націй. Ми зупинимося на трьох університетах, які не лише змінювали один одного в плані переміщень основних світобачень української і всесвітньої історії, але й мали поліперспективний характер основних поглядів і теорій історичної науки. Це Харківський, Київський і Львівський університети, які саме і характеризувалися зазначеними особливостями, на відміну, скажімо, від Одеського або Чернівецького університетів, що відразу повстали як відповідно російський і німецький і мали більш регіональний характер.

Трьома виведеними в попередніх працях автора порядками: персоналії-світобачення-домінації ми будемо оперувати в даному дослідженні за принципом дихотомії (*dichotomus* — двороздільний) — розходження ознак зміни у двох напрямках за різними класами (*Classis*)⁹: 1) напрямом перший по лінії концептуально-ідеологічного класу: теорія — методологія — історична концепція; 2) напрямом другий по лінії предметного класу: вітчизняна історія-всесвітня історія.

§ 1. Німецький вплив на розвиток історичної науки в Харкові і Києві в першій половині XIX ст.

У першій половині XIX ст. історична наука в Україні розвивалася в обрамленні інтеграційної політики Російської імперії і поширення в контексті цієї політики західних, переважно німецьких, інтелектуальних впливів на Україну, зокрема німецької ідеалістичної філософії Фіхте, Гегеля, Шеллінга та ін. Якщо в першій третині XIX ст. при сприянні малоросійського генерал-губернатора князя Репніна-Волконського (1778—1845) історію пишуть представники української аристократії Д. Бантиш-Каменський, Я. Маркович та ін., творчість яких розвивалася під впливом філософських основ європейської історіографії доби Просвітництва, зокрема ідей Йоханна Гердера (1744—1803) та ін.¹⁰ (які, як відомо, вважали “країну козаків” — Україну, самодостатньою і відводили їй в історії роль майбутньої Греції), справа істотно змінюється в 1830—1840 рр. Репнін з

його концепцією бачення минулого і майбутнього Малоросії взагалі, і козаків зокрема, після тривалої боротьби з надзвичайно впливовою Петербурзькою опозицією програв ¹¹.

Складовими частинами загального контексту розвитку науки і культури в Україні стають в цей час, звичайно, і польське питання, а також утвердження в українській історичній науці в 40-х рр. XIX ст. поряд з концепцією малоросійською (державно-автономістичною, яку втілювали на той час Репнін і його однодумці) концепції української (сільського недиференційованого народу). Останнє пояснювалось тією обставиною, що, крім інтеграції малоросійської козацької старшини в дворянство і інтеграції соціальної, економічної і культурної, сама російська еліта не бажала вважати козацьку старшину, як і інші регіональні еліти ¹², відмінною від себе, з відмінним власним соціальним статусом, а з іншого боку, в західній політичній і соціальній суспільній думці запанувала думка Гегеля про неісторичні та історичні народи (до перших була віднесена і країна козаків — Україна), що виключило Україну з інтересів західноєвропейської науки і політики. Сам процес інтеграції супроводжувався тією обставиною, що освітні установи у Правобережній Україні, такі як Київська Академія, колегіум в Харкові, котрі були трансформаторами передових просвітницьких ідей і принципів філософського раціоналізму, стають разом з новопосталими університетами засобом формування служилої бюрократії і одночасно поширювачами ірраціональної тотальності методу Гегеля та інших ідей романтичного ірраціоналізму ¹³. Одночасно процес інтеграції в дворянство викликав інтерес зі сторони самої малоросійської шляхти до старих дипломів, хартії і т. ін. Тут мета довести своє походження викликала зрозумілий інтерес і до історії. Разом з тим в контексті інтеграції соціальної, економічної і культурної відбувається процес (на основі німецьких інтелектуальних і російських політичних впливів) інтеграції загальноросійської філософії та історії. Засоби цієї інтеграції на території України — Харківський і Київський університети — переживають інтелектуальний диморфізм: з однієї сторони — процес соціальної русифікації еліт; з іншої — прийняття німецької філософії ідеалізму і романтизму, котра стала визнаною передумовою сучасного націоналізму.

Еволюція, що настала в процесі розвитку української історичної науки в XIX ст., пояснювалася, головним чином, такими явищами: 1) зародження філософської національної свідомості в Харківському і Київському університетах, коли міністром освіти Російської імперії перебував граф Уваров і коли здебільшого під впливом натурфілософії Шеллінга вчені цих університетів — Кроненберг, Максимович тощо — вирішили зайнятися історією в її психологічному, антропологічному та інших аспектах; 2) заборона наступником графа Уварова — князем Ширинським-Шахматовим у 1849 р. викладання державного права європейських народів, а з 1850 р. — ліквідація ним же кафедри філософії в університетах Росії — “ограждение от мудрствований новейших философских систем” ¹⁴, що пояснювалось насамперед революційними подіями 1848—1850 рр. у Європі; 3) еволюція західноєвропейської історичної науки, зокрема німецької, від її історіософсько-ідеалістичного напрямку в герменевтику і історизм, що пояснювалось утвердженням унітарно-централістських принципів в державній політиці Німеччини; 4) існування в Правобережній Україні польського питання, яке змушувало імперських політиків весь час коригувати своє ставлення до українських еліт; 5) розвиток українського національного руху, зокрема висунення українцями перших політичних вимог, діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, що захитало ступінь довіри уряду до всього українського.

Знайомство з німецькою ідеалістичною філософією в Україні (як і в цілому в Російській імперії), відбувалося в тісному зв'язку з вищою освітою і наукою у вищій школі¹⁵. В Харківському університеті відразу після його відкриття в 1804 р. кафедру філософії очолив послідовник Фіхте професор Й. Шад (1758—1834), котрий вже у своїх перших лекціях розвивав думки про філософське бачення історії всього людства і філософське дослідження загальних законів історичного процесу¹⁶. Перебуваючи під сильним впливом ідеї і духу “філософії свободи” Фіхте¹⁷, які розвивались останнім особливо інтенсивно за часів Наполеона і на противагу його планам і завоюванням¹⁸, Шад, у свою чергу, також вже в 1805 р. виступив проти гегемонії імператора в Європі. Свої думки з цього приводу він розвинув також у промові “Повернення Європи свободи”, яку прочитав у 1814 р. Шад вважав, що необмежений розподіл благ, встановлений Творцем природи на земній кулі, і особливо серед людського роду, створює таким же чином різномірні джерела життя утворень, вчинків і устремлінь. У людському роді ця протилежність виявляє себе у відмінності націй — в такій мірі, у якій кожна з них у стані і силі розвиватися самотужки і у відповідності з своїм кліматом, тілесними і духовними особливостями, фізичними і духовними потребами. Ця природа і необхідна протилежність є причиною того, що релятивне вдосконалення однієї людини, однієї сім'ї, однієї держави, однієї нації виявляє недосконалість і недоліки іншої. Тому людина має потребу в іншій людині, сім'я — в іншій сім'ї, народ — в іншому народі, і весь рід людський, пов'язаний тісними узами, становить одну сім'ю¹⁹. Ця теорія, котра, як і у Фіхте з Гегелем, покликана була відокремити німецьку націю від французької гегемонії, допомагала, з однієї сторони, ще більше зміцнити існуючу відмінність українців від поляків, а з другої — зблизити дві гілки одного народу — малоросів і великоросів в одну міцну довершену сім'ю. Вона найкраще вписувалась у зазначені політичні завдання Російської імперії.

В 1812 р. Шад видав у Харкові “Логіку”²⁰, а в 1814 р. — курс природного права, які всіляко сприяли поширенню його думок в Україні. Багато з молодших університетських товаришів Шада виявляли живий інтерес до філософії історії і володіли певною підготовкою — і у напрямі, спорідненому з Шадом, і у напрямі, протилежному йому. Так, професором політичної економії з 1809 р. був запрошений з Галле кантіанець Якоб, автор ряду творів з філософії німецькою мовою, і декількатомного підручника філософії для гімназій, який він випустив у Росії російською мовою²¹. Мав Шад опонентів і на інших факультетах, про що свідчить публічний виступ на урочистих засіданнях університету професорів Коритарі, Громова і Осиповського, з котрих перші двоє виявили себе послідовниками натурфілософії Шеллінга²². Величезний вплив принесена Шадом і Якобом німецька філософія мала і на викладачів інших наукових дисциплін. Серед них в першу чергу слід назвати вчителів відомого українського історика Миколи Костомарова — професорів Івана Кроненберга (1788—1838) і Михайла Луніна (1807—1844)²³.

І. Кроненберг, виражаючи погляди Шеллінга на науку і літературу, мав великий вплив на студентів і на широку публіку, перед якою часто виступав з публічними лекціями, в тому числі і про німецьку філософію історії²⁴. Свою освіту Кроненберг завершив у німецьких університетах Галле і Йени (1800—1807), де і захопився пануючим там філософським і романтичним духом. Розмірковуючи про історію, Кроненберг особливу роль відводив концентрації історичного розуміння під фокусом національного характеру і національного духу, зводив у методичний принцип аналіз будь-якого явища культури, як вираження єдиного духу народу²⁵. У трак-

туванні історії як науки Кроненберг бачив чітку відмінність між розповідною описовою історією і теорією, або філософією історії. “Історію можна розглядати емпірично, — писав він, — тоді вона має справу з буквою, і це — історія побутовоописова і прагматична, або ідеально, і тоді вона розуміється або по-філософському, або по-релігійному. По-філософському ми розуміємо історію в її цілості, як одкровення Бога, по-релігійному — як витвір Провидіння. Історія засновується на синтезі ідеального і дійсного”²⁶.

Ще більший вплив на Костомарова мав професор Харківського університету Михайло Лунін, вихованець німецького університету в Дерпті²⁷. Відразу після закінчення Дерптського університету Лунін отримав місце в Харкові на кафедрі всесвітньої історії. За статутом Харківського університету 1804 р., історична наука розподілялася на два основних блоки: всесвітня і вітчизняна історія. Зокрема, на словесному факультеті, куди входила й історична проблематика, існували дві окремі кафедри: 1) Всесвітньої історії, статистики і географії; 2) Історії, статистики і географії Російської держави²⁸. Кафедри ставили завданням інтегрувати історію Російської держави, яка істотно на той час розширилася, зокрема її нових територіальних надбань, з всесвітньою історією. Для цього практикувалося не лише залучення іноземних професорів, але й відрядження університетських викладачів за кордон. Свої філософсько-історичні погляди Лунін оформив під впливом Гегеля і у своїх лекціях пояснював історичний процес у дусі гегелівської філософії історії з її думками про зміни національних гегемоній по періодах всесвітньої історії і поділом народів на “історичні” і “неісторичні”²⁹. Лунін навчався історії з 1833 по 1835 р. у Берлінському університеті. Одним з головних завдань історика Лунін вважав пошук історичної своєрідності кожного народу, відділення “племені від племені, покоління від покоління, народу від народу... тоді народи приберуться в свій відмітний одяг, в свої відмітні форми, заговорять своєю мовою; століття наберуть своє індивідуальне обличчя; і дух часу, ідеї і поняття кожного народу забринять під прозорою оболонкою, і тоді-то відбудеться велике воскресіння”³⁰.

Професор Харківського, а з 1834 р. Київського університету В. Цих (1805—1837), який перебував під світоглядним впливом німецьких істориків Бартольда Нібура (1776—1831)³¹ та Арнольда Геерена (1760—1842)³², також розглядав історію кожного народу в залежності від його власної моралі, вважаючи, що коли народ об’єднаний почуттям єдності і невибагливості, держава здобуває могутність і розквіт, і, відповідно, навпаки³³. За принципом Геерена (про особливе місце історії у вихованні державних діячів) Цих відносив до предмета вітчизняної, або, за його назвою, “внутрішньої історії”, саме політичну історію, в той час як всесвітню історію він вважав історією подій, що має описувати події всього людства³⁴. Окремо від предметів всесвітньої і вітчизняної історії Цих розташував історію дипломатичну, предмет котрої становлять події, що не відбуваються окремо в якій-небудь державі³⁵.

Наступник Луніна на кафедрі всесвітньої історії чернігівець Олександр Рославський-Петровський (1816—1870) також був гегельянцем. Журнали того часу в своїх відгуках на наукові праці Рославського-Петровського підкреслювали в них “яскраві сліди німецької науки”. Як і Лунін, Рославський-Петровський стверджував, що історик насамперед слід “намагатися проникнути в ідею, виражену певним народом або державою, і спостерігати за її розвитком в різні періоди, не зупиняючись на одних лише політичних змінах, але беручи до уваги стан всього суспільства”³⁶. В основу свого історичного світогляду Рославський-Петровський також по-

клав тезу Гегеля: “Всесвітня історія є успіхом в свідомості свободи”, до якої зі своєї сторони додав: “і втілення цієї свідомості в практичному житті народів”³⁷.

Учень і послідовник Рославського-Петровського, майбутній професор кафедри всесвітньої історії Михайло Петров (1826—1887) після закінчення Харківського університету вивчав історію в Берліні, Гайдельберзі та Мюнхені, куди був відряджений на два роки в період з 1858 по 1860 рік³⁸. Розуміння історії Михайлом Петровим також було близьке до поглядів Гегеля³⁹. В своїх історичних творах, відстоюючи, зокрема, положення про необхідність розвитку національної історичної думки, Петров писав: “Якщо взагалі в літературі відображаються пануючі настрої віку і нації, то це особливо можна сказати і про історіографію: дух, який творить історію і пояснює нею створені явища, — один і той же; в поглядах на ці явища і в їх оцінці більше, ніж де-небудь, помітний напрям суспільства, його бажання, цілі і ідеали”⁴⁰. Як і Гегель, Петров дотримувався поділу народів на “історичні-неісторичні”, але включав до розряду “історичних народів” і слов’ян, зокрема росіян⁴¹, до котрих він відносив і українців, вважаючи слов’янську цивілізацію наймолодшою у всесвітній історії, і тому таку, яка здатна, за Гегелем, справляти в майбутньому найбільший вплив на інших⁴².

Концепція Петрова була першою всесвітньою історією, написаною українським вченим, в якій він спробував подивитися на процес всесвітньої історії з російської точки зору і вписати російську історію у світову, побудувавши останню на “російському погляді на хід всесвітньої історії і відповідною цьому російському поглядові класифікації, відбору, плануванні і оцінці подій”⁴³.

Другим після Харкова центром історичної науки в Україні в XIX ст. став Київ зі своїми двома вищими школами — академією і університетом. Якщо в історії українського національного відродження XIX ст. визначений “Харківський період” 1810—1830-х рр., то справедливо можна говорити про “Київський період” 1840-х рр., а від 1860-х рр. за Києвом остаточно закріплюється місце головного центра українського духовного життя, що вповні відповідало його історичним традиціям. У Київському університеті була створена кафедра філософії, і таким чином філософія взагалі, а філософія історії зокрема, почали культивуватися у цьому закладі і в Духовній академії. Тут знову, як в Харкові, історична наука стала виразником західноєвропейських інтелектуальних впливів на українське суспільство.

Започаткував нову інтелектуальну епоху в українській національній історії перший ректор Київського університету Михайло Максимович (1804—1873). Саме він вперше здійснив спробу визначити відмінність між психікою українців і росіян, довести автохтонність українців, кладучи в основу ідею історичної самобутності кожного народу. Знаходячись під сильним впливом теорій Фрідріха Шеллінга і Франца Баадера, Максимович розглядав історію як провідну науку в системі філософського мислення⁴⁴. На його думку, кожна наука повинна мати систематичний характер, і тому можна говорити про обов’язкову наявність філософських елементів у кожній окремій науці і що кожна наука має бути до певної міри філософською. Тому в межі філософії входять всі науки — теологія, психологія, математика, фізика, а “в наш час найбільш важливі її питання пов’язані з наукою історії”⁴⁵. Тому в новому статуті університету Св. Володимира від 1842 р. було ліквідоване спершу заведене поєднання в одну дисципліну всесвітньої і російської історій⁴⁶. Згідно з статутом університету Св. Володимира 1842 р. на філософському факультеті відкрилися дві

окремі кафедри: кафедра загальної історії та кафедра російської історії та старожитностей ⁴⁷.

Подальші наукові пошуки Максимовича привели його до висновку про передчасність, якщо не хибність ставити аргіогітн всесвітню і російську історію у їх діалектиці (як це робили Лунін і Петров). Натомість дослідження спонукали його закласти деякі важливі теоретичні основи національної історії України, такі, зокрема, як необхідність окремого цілісного розгляду малоросійської історії і особливої ментальності українців, насамперед у порівнянні з росіянами. Серйозне вивчення природознавства, ботаніки і біології, фольклору, а також значний вплив філософії Шеллінга і Гегеля дали можливість вченому персоніфікувати “дух” українців і здійснити першу спробу охарактеризувати різницю між психологією українців і росіян ⁴⁸. Незважаючи на прихильність Максимовича до ідеї спільного походження українського, російського та білоруського народів, які вийшли зі спільної держави Київська Русь, на відсутність окремого розгляду Галицько-Волинського періоду і т. п., можна стверджувати, що в працях київського вченого українська історія узгляднювалась як окрема і як така, що має свій самостійний шлях і природне право на існування ⁴⁹.

Значний вплив на розвиток науки історії в Україні здійснив викладач філософії історії Київської Духовної академії Петро Авсєнєв (1810—1852), який на початку 1840-х рр. викладав також і в університеті, читаючи курс філософії історії з використанням твору німецького романтика Ф. Шлегеля “Філософія історії”. Як стверджує біограф Авсєнєва, “з найновіших психологічних теорій Авсєнєв найбільш співчував тим, що виникли під впливом ідей філософії Шеллінга, головним чином теорії Шуберта” ⁵⁰. Г. Шпет назвав Авсєнєва “чистим шеллінгіанцем” ⁵¹. Значне місце у Авсєнєва, як і у інших шеллінгіанців, посідає “історія душі”, зокрема душі народу. Досліджуючи національний характер, Авсєнєв характеризував росіян таким чином: тоді як у західних народів переважає начало особистості, індивідуальності, в Росії ми бачимо злиття племен, — характер російський є характер універсальний, відносини зі Сходом внесли в наш характер східний елемент, але ми відчуваємо співчуття і до Заходу ⁵². Авсєнєв мав також значний вплив і на членів Кирило-Мефодіївського братства — Куліша, Білозерського і Шевченка. Останній саме під впливом Авсєнєва обрав для свого бачення термін “Україна” ⁵³.

Учнем і послідовником Авсєнєва був випускник Київської академії Сильвестр Гогоцький (1813—1889), син священника з Подільської України, який з 1841 р. викладав філософію в академії, а з 1843 р. також і в університеті. Добре знайомий з німецькою філософією історії і сам її послідовник, Гогоцький, однак, викладав її критично, вказуючи на те, що в ній було позитивним, а що необхідно відкинути. В своїх лекціях і працях він подав ясний виклад філософії Гегеля ⁵⁴. Коли в 1860-х рр. у Росії стали панувати філософський матеріалізм і позитивізм, Гогоцький, як і Петров, залишився вірним ідеалізму і “в епоху панування матеріалізму і позитивізму продовжував культивувати і вдосконалювати історіософію Гегеля” ⁵⁵.

Таким чином, у змодельованому концептуально-політичному контексті на український ґрунт в першій пол. XIX ст., як і в попередню добу, були перенесені основні дискусії світової історичної науки, в тому числі і дискусія про “історичні” — “неісторичні” народи. Як відомо, Гегель, який був найвидатнішою постаттю філософії романтизму, в своїй теорії історії прийшов до такого твердження, що існують два типи народів — народи історичні і народи неісторичні. До неісторичних народів він зарахував всі слов’янські та інші народи. Невеликий виняток серед слов’ян він зробив для поляків і також не знав, що робити з Московською імперією. Справа

полягала в тому, що філософія Гегеля, для якого в центрі уваги була саме політична історія, мала надзвичайно великий вплив на Маркса, в центрі уваги якого була історія економічна, і взагалі на марксизм. Маркс сприйняв цю концепцію, і включно до Леніна всі послідовники Маркса тієї концепції дотримувалися. За допомогою привнесеної в Харківський і Київський університети ірраціональної філософії історії Гегеля і відповідних методів дослідження українська історична наука зуміла не лише сформулювати нову, народницьку ірраціональну концепцію власної історії, яка відділила українців від поляків, але й закласти підвалини концепції всесвітньої історії з врахуванням історії російської, частиною котрої була українська історія як історія одного руського народу. Розвиток німецької, російської та української історичної думки (останньої — в галузі всесвітньої історії) до кінця 1860-х рр. йшов в одному напрямку і розвивався на спільних засадах романтичної історіософії. Обидві історії — вітчизняна і всесвітня — на українському ґрунті постали, проте у діалектиці поставлені не були, оскільки ті вчені, які працювали в галузі вітчизняної історії (з одного боку, Максимович, з іншого — Костомаров), відсепаровували українців не лише від поляків, але й від самих росіян. Такий стан речей не задовольняв ані уряд, ані самих учених.

§ 2. Західноєвропейський вплив на розвиток досліджень з проблем української і всесвітньої історії в Україні в другій половині XIX ст.

Якщо в першій половині XIX ст. українська історична наука, яка виникла в Харкові і Києві під впливом і на основі німецьких наукових ідей, дістала значний розвиток і заклала основу для ідей окремішності українського народу, відмінного від поляків і росіян (цю основу заклали, з одного боку Костомаров, а з іншого — Максимович)⁵⁶, то справа змінюється докорінним чином у другій половині XIX ст., особливо після польського повстання 1863 р. і Валуєвського указу. На відміну від політики кабінету імператора Миколи I, котрому особливо після польського повстання 1830—1831 рр. було необхідно мати наукові установи, які могли б довести безпідставність польських претензій на Київ і Правобережну Україну взагалі⁵⁷ і документально підтвердити автохтонність юридичних основ Правобережної України з Києвом⁵⁸, стан справи істотним чином змінюється в другій половині XIX ст. Тепер вже навіть українська романтично-народницька історична думка (яка порівняно з реставраційним напрямом Капніста, Репніна та їх однодумців вважалася “найменшим злом”), стала вже небезпечною в очах російського уряду. Якщо автономістичний напрямок Репніна, а згодом Тарновського і Галагана, був у першу чергу державницьким, і тому прикував до себе увагу всіх найкращих умів з табору російських централістів і противників українства, бо носив у собі більш солідні претензії на державність, то народницький напрямок, дозволений Уваровим тому, що насамперед перебував на рівні екзотики, гри в етнографію і т. ін. і тим самим ще й відділяв від поляків (що було потрібно, оскільки служило протидією проти останніх), до пори, до часу не викликав небезпеки. Ця романтично-народницька історико-етнографічна концепція, яка “легально”, при сприянні Російської держави, дістала свій розвиток у першій половині XIX ст. в формі німецької, насамперед гегельянської філософії історії, поступово стає ідеологічною основою для виникнення Кирило-Мефодіївського братства, культурно-просвітницьких об’єднань “Громад”, а також так званого хлопоманського руху серед польської шляхти у Правобережній Україні, котрі небезпідставно розглядаються царським урядом як можливі союзники поляків⁵⁹. Про небезпідставність цих побоювань свідчить, наприклад, факт, що лідер консервативного крила польської еміграції князь Адам Чарторийський ще в 1840-х рр. мріяв

про відтворення української козацької держави під польським суверенітетом⁶⁰, або той факт, що поляки здійснювали спроби схилити українських жителів Правобережної України до участі в повстанні 1863 р.⁶¹

Українська романтично-народницька історична наука, побудована на німецькій філософії історії, котра цілком вписувалась у відому уваровську формулу “народності” і котру в першій половині XIX ст. навіть було вигідно розвивати, оскільки вона пробуджувала народний дух “руськості”, у новій політиці імперії, коли українське питання мало стати невід’ємною складовою частиною російського національного будівництва і національної ідентифікації⁶², вже також не мала права на існування. Унітарно-централістські принципи державної політики Росії і Німеччини поставили під іншим кутом зору і розуміння наукових зв’язків між Російською імперією та Німеччиною. Якщо у XVIII та в першій чверті XIX ст. в Німеччині навчалось лише декілька студентів і наукових працівників з Малоросії⁶³, а у другій чверті XIX ст. в німецьких університетах проходили стажування такі вчені, як І. Кроненберг, М. Лунін та ін., котрі розвивали в своїх працях питання філософії історії, що прямим чином сприяло утвердженню концепції національного відродження України і певному витісненню нею небезпечної елітної автономістично-реставраційної концепції, то після 1863 р. стажування вчених з російських університетів в Німеччині хоча і стає більш інтенсивним у якісному вираженні, але взагалі кардинально змінюється як за тематикою досліджень, так і за методологічною сутністю і спрямованістю робіт. Викладання філософії історії практично припиняється в провідних університетах. Вчені, котрі працювали в цій галузі, були змушені або взагалі залишати університет, як, наприклад, Михайло Драгоманов, або займатися археографією і археологією, як Володимир Антонович. На місце філософії історії приходить описова емпірична історія, методологія історії і права. Вони вже не розглядаються урядом як філософські небезпечні прояви вільнодумства, а навпаки, всіляко підтримуються. Вже 29 грудня 1860 р. виходить таємне повідомлення міністра народної освіти попечителю Київського навчального округу про розпорядження російського імператора відправляти за кордон для вдосконалення в науках лише політично благонадійних осіб⁶⁴. Молоді вчені Харківського і Київського університетів посилаються за кордон на стажування або навчання до тих німецьких вчених, які вже не заглиблювалися у філософію “національного духу” в стилі Гегеля і Савінії, а розвивали нові напрями в “герменевтичній” історії (Ранке, Дройзен), позитивізмі (Вутке, Лампрехт), ідеї правової федеративної держави в контексті теорії федералізму (Вайтц, Паулі, Блюнчлі), котрі розглядали історіософію своїх попередників як застарілу і неактуальну (зрозуміло, для Німеччини, яка цей етап, необхідний для органічного розвитку кожної національної науки, вже пройшла). Так, якщо німецькі ідеалісти розвивали теорію унікальності як індивідуальності, так і нації в історії (і Гегель, і Савінії сходились у думці, що кожна нація є індивідуальністю і керується своїми особистими принципами), то, наприклад, Ранке вже вважав, що маючи на меті власний державно-національний інтерес, держава діє у відповідності з вищим завданням, котре керує світом. Представники “пруської школи” істориків (Дройзен, Вайтц, Зібель, Дільтей), як і їх попередник Ранке, взагалі вважали, що історичний метод несумісний з філософським підходом, доводили, що в історії існує план, згідно з яким людські спільноти постійно рухаються у напрямі до державності, і що в цьому процесі національності будуть відігравати важливу роль, як організовані політичні групи⁶⁵.

Взагалі зміна політики Міністерства освіти Російської імперії по відношенню до стажування вчених за кордоном пояснювалася рядом обста-

вин. У 1843 р. ще міністр С. Уваров писав: “Наукові поїздки молодих людей є безперервним і живим зв’язком між освіченістю вітчизняною і розвитком наук в Європі, і постійно підтримують російський вчений стан і російські університети на висоті знань народів, які випередили нас колись в галузі освіти”⁶⁶. Проте революційні події в Європі 1848 р. відразу і надовго призупинили закордонні відрядження. Включно до 1862—1863 рр. вчених імперії вже майже не відряджали до закордонних університетів, щоб відокремити їх від небезпечних політичних ідей. З цією ж метою було заборонено в 1852 р. запрошувати в російські університети на вакантні кафедри іноземних вчених⁶⁷. Ті вчені, котрі встигли побувати за кордоном у 1840-х рр., коли основна увага уряду зверталася на наукову підготовку, виховали нове покоління вчених вже на суто російському ґрунті. Відомий російський вчений-хімік Дмитро Менделєєв, який належав до цього нового покоління, головною заслугою вчених, які побували у відрядженнях в період 1840-х рр., вважав той факт, що вони виховали покоління наукових “дітей”, “більш самостійних, ніж їх “батьки”, оскільки вони вже дихали лише повітрям російської науки і російського духу”⁶⁸. Саме ці вчені вже нового покоління потрапили у другу, значно більш широку хвилю закордонних відряджень, яка була розпочата в зв’язку з реформою університетів 1863 р. і яка поклала в основу рішення викладацької проблеми.

В 1862—1866 рр. в європейські університети, головним чином французькі і німецькі, були направлені з Російської імперії 100 молодих вчених: в 1862 р. — 2, в 1863—57, в 1864—8, в 1865—24, в 1866—9 чоловік⁶⁹. Імперія потребувала осмислення пройденого шляху і теоретичного обґрунтування реформ, які здійснювались і які планувалися до здійснення. Тому на підготовку вчених як в гуманітарній, так і в природничій сфері була виділена величезна за тими часами сума — 800 тис. карбованців⁷⁰. Поряд з істориками Петербурзького і Московського університетів в Німеччину і Францію в період 1860—1898 рр. були відряджені вчені з Київського і Харківського університетів: історики Ф. Фортинський, І. Лучицький, М. Драгоманов, М. Ковалевський, В. Піскорський. Відряджалися вони в той час, коли в Україні політична реакція заглушила і ті скромні починання, які виявлялися, наприклад, в Харкові в першій чверті ХІХ ст. В той час як Москва і Петербург концентрували навколо себе, окрім університетів, ще і наукові установи, товариства, наукові і літературні журнали, у Києві професор Максимович не міг заснувати навіть наукового товариства. Створена в 1843 р. Археографічна комісія мала офіційну мету — довести, що Правобережна Україна є “истинно-русским краем”. Перший науковий журнал, присвячений українознавству в широкому розумінні цього слова, — місячник “Киевская старина”, почав видаватися, зрозуміло, російською мовою, лише в 1882 р. Засновані в 1867 р. при Харківському університеті історико-філологічне товариство, а в 1878 р. при Київському “Историческое общество Нестора-Летописца”, спочатку мали також офіційний характер і лише згодом стали друкувати матеріали і дослідження з української історії та етнографії⁷¹. За таких умов величезного значення набувала роль університетів, які при всьому їх офіційному російському характері були центрами наукового життя, будили думку, сприяли самостійній науковій праці і служили з’єднувальною ланкою з західноєвропейським науковим світом.

У 1870-х рр. в Німеччині і Франції проходили стажування майбутні професори кафедри всесвітньої історії І. В. Лучицький і Ф. Я. Фортинський. Професор кафедри всесвітньої історії Київського університету медієвіст Лучицький (1845—1918) за своїми загальноісторичними поглядами був прихильником нової теорії і методу — позитивізму⁷², досліджував еко-

номічну і суспільно-релігійну історію Західної Європи XVI—XVIII ст., присвятив ряд праць французькій соціальній історії, а також історії Лівобережної України⁷³. Зміст позитивістської парадигми історії (теорії позитивізму як світоглядної основи історичної науки), яка прийшла в Україну на зміну німецькій романтичній філософії історії, можна звести до таких елементів: 1) раціоналізм, віра в можливість засобами науки пізнати і перетворити світ; 2) визнання того факту, що суспільство розвивається за певними власними законами; 3) визнання наявності прогресу в історії людства; 4) обстоювання єдності і всезагальності наукового знання; 5) намагання підняти історію до рівня природничих наук за рахунок реалізації в ній основних ідеалів і норм природничо-наукового дослідження. Теорія позитивізму, як і кожна світоглядна основа науки, принесла і власні методи дослідження. Це насамперед: 1) об'єктивізм; 2) трактування суспільства як організму; 3) теорія факторів та інші.

Лучицький навчався і працював за кордоном у Франції і Німеччині більше двох років — в 1871 і в 1872—1873. У Франції він багато часу проводив в середовищі членів російської паризької емігрантської колонії — П. Лаврова, Г. Вирубова, Є. де Роберти та ін., товаришував з І. Тургенєвим, друкувався в емігрантській пресі⁷⁴. Підтримував він стосунки і з французькими істориками — Ф. Гізо, Е. Літтре, А. Морі. До речі, останній написав об'ємну рецензію на його дисертацію “Феодална аристократія і кальвіністи у Франції”⁷⁵. Проте теорії і методології історії Лучицький навчався у німецького професора Г. Вуттке в його історичному семінарі в Лейпцізькому університеті. Його методи він найбільш активно використовував у своїй подальшій творчості⁷⁶. Генріх Вуттке (1818—1876) — історик ліберального напрямку, який активно цікавився парламентаризмом і партійною політикою того часу, характеризувався антипольськими пронімецькими поглядами і настроєм і взагалі вороже ставився до слов'ян, був переконаний, що німецька справа знаходиться на східному кордоні. Походячи із Шлезії і демонструючи полонофобські настрої і в своїх наукових працях, Вуттке цікавився економічною, соціальною і культурною історією. Також, як і його учень Лампрехт, Вуттке найближче з сучасних йому істориків стояв до позитивізму⁷⁷. З цим та іншим видатним німецьким істориком, майбутнім автором 16-томного компендіуму “*Deutsche Geschichte*” (1891—1909) Карлом Лампрехтом (1856—1915)⁷⁸ Лучицький в один час стажувався у Вуттке і перейняв, як і Лампрехт, історико-порівняльний метод свого вчителя і його метод ведення семінарів⁷⁹. У запозиченому і творчо використаному ним методі Вуттке Лучицький особливо відзначав три позитивні моменти: по-перше, цей метод зменшує долю помилки при вивченні проблем всесвітньої історії, оскільки класифікує всі теорії і розкриває зв'язки з відповідними рухами і відносинами кожної групи з іншими в її історичному розвитку; по-друге, він виявляє рух вгору або вниз, якому слідували ці теорії; по-третє, студент не лише обговорює історичний факт і критикує джерело, а розбирає декілька джерел, порівнюючи їх, що дає можливість згрупувати різноманітні джерела і випрацювати теорію⁸⁰. Разом з тим, перейнявши німецьку програму роботи над джерелами, Лучицький, зрівнюючи Францію і Німеччину, залишився на позиціях своїх духовних колег — російських паризьких емігрантів і був стійким франкофілом і германофобом⁸¹.

Як і його вчитель Вуттке, Лучицький не лише був прихильником порівняльного методу в історичних науках, але і мав антипольську орієнтацію. Як згадує Євген Чикаленко, Лучицький був постійним суперником Антоновича в керівництві “Київською громадою”, роботою якої особливо не цікавився, а самого Антоновича називав “хитрим ляхом”⁸². Хоча Лу-

чицький і вважав історію України органічною і складовою частиною російської історії, і саме в такому трактуванні сприяв інтегруванню мало-російської історії у всесвітню, проте деякі його роботи з застосуванням порівняльного методу, особливо порівняння сільської общини в Лівобережній Україні з сільською общиною в Піренеях, викликають особливий інтерес⁸³. Будучи прихильником позитивізму, Лучицький не лише критикував філософію історії Гегеля, але вважав її такою, що від початку є метафізичною та індоктринізованою, не відокремлює особисті погляди й інтереси від наукових і не сприяє розв'язанню питання про історію як науку⁸⁴. Саме Лучицький став першим з українських вчених, роботи котрого почали в результаті поступової інтеграції української історії в її російському варіанті в історію світову впливати в “зворотному порядку” вже на саму світову історіографію, зокрема на подальше осмислення французами власної історії⁸⁵.

Професор кафедри всесвітньої історії Київського університету Ф. Я. Фортинський (1846—1902) був відряджений за кордон з 1874 по 1876 р., де стажувався в історико-правничому семінарі професора Г. Вайтца в Гайдельберзькому університеті⁸⁶. У той час в німецькій історико-правничій науці на зміну ідеям Савінії прийшли ідеї Вайтца, який створив концепцію федералізму з розподілом повноважень в контексті суверенності між державою—центром і державами—членами союзу⁸⁷. Фортинський був не лише істориком, але й університетським політиком, спрямовував дослідження молодих вчених і давав оцінку як їхнім поїздкам за кордон, так і їхнім звітам про методологію і проблематику німецьких і французьких професорів⁸⁸.

Особливе місце у розвитку наук “Українська історія” і “Історія всесвітня” в Україні займає Михайло Драгоманов (1841—1895). Восени 1870 р. Драгоманов отримав від Київського університету трирічне наукове відрядження за кордон і тоді ж виїхав до Німеччини. На той час Драгоманов вже захистив з всесвітньої історії магістерську дисертацію “Об историческом значении Римской империи и Тацит”. Пробувши вісім місяців в Берліні, де він слухав лекції Теодора Моммзена (це було якраз у розпалі франко-пруської війни), Драгоманов через Відень і Гайдельберг (там він слухав лекції Георга Вайтца), прибув у середині листопада 1871 р. до Флоренції, тоді столиці Італії. Там він почав збирати матеріали для своєї праці про культ Мітри, для чого виїжджав з Флоренції до Рима і Неаполя⁸⁹. Робота у Моммзена і Вайтца справила значний вплив на формування наукового світогляду Драгоманова, і в ряді своїх наукових творів він посиляється на їхні праці⁹⁰. Хоча Драгоманов і був в Німеччині трохи більше року, а потім вже на протязі всього відрядження до неї не повертався, оскільки після Італії весь наступний відведений час перед поверненням до Києва провів у Франції, однак саме під впливом контактів з німецькими професорами у нього визріли плани написання ряду майбутніх наукових праць⁹¹. Рішення Драгоманова не повертатися до Німеччини пояснювалося тим, що поряд з високою оцінкою наукових ідей і методологічних позицій своїх вчителів Моммзена і Вайтца Драгоманов взагалі не приймав тодішньої німецької політики. Перебувши в Німеччині з 1870—1871 рр. у Берліні, Драгоманов виніс сумні враження від нової німецької імперії, яка, як йому тоді здавалося, загрожувала одночасно і Франції, і слов'янському світові, оскільки останні мали свою, відмінну від німців, точку зору на всесвітню історію⁹².

Критично ставиться Драгоманов і до “Філософії історії” Гегеля з її зміною національних гегемоній по періодах всесвітньої історії⁹³. Він спростовує цей висновок Гегеля, порівнюючи історію євреїв й інших на-

родів світу, і, зокрема, зазначаючи, що боротьба пророків і священників з царями у древніх євреїв після Соломона аналогічним чином відбувалася в так званий “вік жерців” і у інших народів, у яких також вік жерців не був ані найстародавнішим, ані сила жерців не була постійною⁹⁴. Натомість Драгоманов пропонує послідовне проведення систематики історичних фактів за соціальними групами, а в них — за ступенями розвитку. Це, на його думку, має руйнівним чином подіяти на традиційний розподіл всесвітньої історії на давню, середню і нову, оскільки рух розвитку різних станів одного й того ж самого народу завжди нерівномірний⁹⁵. Драгоманов був переконаний, що подолання суб’єктивізму в історичній науці настане з відмовою від спекулятивної, за його виразом, філософсько-історичної системи Гегеля, де “народи групуються відповідно до абстрактної ідеї як ступені загальнолюдського розвитку, історія власного розвитку кожного народу залишається на задньому плані і народне життя зображується тільки з певного боку — того, який більше може підходити до встановлених апріорно моментів загальнолюдського життя”⁹⁶. Найбільш яскраво значення діалектики теорії і методу, або ж її відсутності, у висвітленні проблем історії України і всесвітньої історії Драгоманов, на нашу думку, показав при характеристиці ним історичної концепції Пантелеймона Куліша. Драгоманов пише, що “Куліш (як звичайно історики Русі) судить пригоди нашої країни окремо од всесвітньої історії і без порівняння з історією других народів”⁹⁷. Пояснює це Драгоманов тим, що Куліш відійшов від “строго наукового методу із-за кількох “хиб” в його філософії історії України”⁹⁸. Справді, в історичній концепції Куліша переплелися ірраціональний романтизм і раціональний позитивізм з виразною домінантою романтизму. Якщо філософія історії Куліша була переважно романтичною, то методологія — в основному позитивістичною. Це призвело до того, що практично вся історична концепція Куліша була романтично-ірраціональною, і лише виникнення козацтва і його оцінка були позитивістичними⁹⁹. Згодом в подібній діалектиці побудовано й ряд інших ірраціональних концепцій української історії, в тому числі і концепція Грушевського, Лисяка-Рудницького та ін.¹⁰⁰ Праці Драгоманова також істотно вплинули не лише на формування рядом французьких¹⁰¹, австрійських¹⁰² та російських вчених їх уявлень про Росію і Україну, але й на розробку ними своїх науково-теоретичних концепцій¹⁰³. Особливий вплив вони мали на французьких істориків-регіоналістів, провансальських і аквітанських патріотів, які стояли на засадах федерального вселатинства¹⁰⁴.

Наступне за позитивістами Драгомановим, Лучицьким і Фортинським покоління київських і харківських істориків представлене, окрім Грушевського, який з 1894 р. працював у Львові, такими спеціалістами з всесвітньої історії, як М. Ковалевський та В. Піскорський. Обидва вони, як і Драгоманов, були представниками шляхетських українських родів і виявляли виразну прихильність до консерватизму, принаймні в предметах своїх наукових пошуків, а також рішуче заперечували основні постулати німецької філософії історії, зокрема положення Гегеля і Маркса про “історичні” та “неісторичні народи”. Як і Драгоманов, вони намагалися в своїх творах підвести читача до розуміння федеративно-демократичних ідей, протилежних унітарно-централістським принципам державної політики Росії і Німеччини того часу. І Ковалевський, і Піскорський, котрі починали як позитивісти, згодом перейшли на позиції неопозитивізму, або “критичного позитивізму”, який сформувався в лоні позитивістської історіософії кінця XIX — початку XX ст. Його становлення визначалося критичним поглядом на провідні світоглядні основи історичної науки того часу: неокантіанство і позитивізм. Історіософію (теорію) неопозитивізм-

му характеризували такі елементи: 1) відмова від теорії історичного прогресу і зосередження уваги на порівняльному соціологічному вивченні окремих культур і народів; 2) домінуюча увага до соціально-економічної історії, аж до визнання соціально-економічного фактора системоутворюючим, відмова від монізму і економічного детермінізму в історії; 3) визнання повторювальності основних елементів і стадій в суспільно-історичному процесі; 4) відстоювання єдності наукового знання з врахуванням специфіки історії як суспільної за своєю природою науки. Методи, породжені теорією неопозитивізму, також відрізнялися від позитивістичних. Їх можна зрозуміти таким чином: 1) переконання у відносному характері історичних істин, їх залежності від соціальної практики сучасності; 2) висування суб'єкта пізнання як чинника, що детермінується історичним світом і є активним творчим елементом в процесі пізнання; 3) захист ролі загальних понять в історії; 4) модернізація стародавньої історії.

Максим Ковалевський (1851—1916) закінчив в 1872 р. юридичний факультет Харківського університету і на протязі 1872—1877 рр. навчався за кордоном, переважно займаючись проблемами соціології і всесвітньої історії¹⁰⁵. Спочатку Ковалевський навчався в Берлінському університеті в Німеччині у історика державних і суспільних установ Західної Європи професора Г.-Р. Гнейста й історика права професора Бруннера, а також історика Німеччини професора Нітча. Про лекції останнього Ковалевський відзначав, що саме вони зародили в ньому “бажання внести з часом в моє викладання історії якщо не стародавніх, то середньовічних державних порядків”¹⁰⁶. Проте незабаром Ковалевський залишає Німеччину і переїжджає до Франції. Причиною переїзду була реакція Ковалевського, подібна до такої ж негативної реакції Лучицького і Драгоманова, на німецьке тогочасне суспільство взагалі і на прусський шовінізм в академічному середовищі зокрема¹⁰⁷. В Школі хартій в Парижі Ковалевський слухав курс середньовічної історії професора Альфреда Морі, товариша І. Лучицького і його рецензента. В 1877 р. Ковалевський після п'яти з половиною років навчання і наукової роботи з проблем всесвітньої історії за кордоном повертається в Росію і працює доцентом та професором Московського університету, з якого був звільнений у 1887 р. за “негативне ставлення до російського державного ладу”¹⁰⁸. На відміну від Гегеля, котрий, як ми вже зазначали, вважав, що прапор історії несуть лише історичні народи, які передають його як естафету після певної дистанції і сходять з історичної арени, виконавши своє призначення, Ковалевський вважав, що всі народи беруть участь у суспільному прогресі і проходять одні й ті ж ступені, хоч і не одночасно. За Ковалевським, згідно з теорією прогресу, всі народи є історичними, оскільки таким чином беруть участь у підготовці і наступних стадій розвитку. Хоча випадкові причини внутрішнього або зовнішнього порядку на певному етапі призвели до нерівномірності прогресивного розвитку окремих країн і народів, але лише взаємодія і взаєморозуміння різних народів приводить до спільних змін історичного процесу, і вся історія людства являє собою єдиний взаємозв'язаний поступальний процес¹⁰⁹. Ковалевський обґрунтував положення про неодноразовість подібних явищ в історії різних її періодів, різних епох і перехідних моментів шляхом порівняльного аналізу¹¹⁰. Наукові розробки Ковалевського з історії західноєвропейських країн, зокрема історії англійської монархії і її відносин з іншими суб'єктами федерації — Шотландією, Уельсом і т. ін. (простежуються паралелі з історією Росії і України. — В. П.), дістала широкий резонанс серед вчених світу. Взагалі ж у своєму підході до дослідження проблем всесвітньої історії Ковалевський найширше використовував історико-порівняльний метод, суть якого, за його визначен-

ням, полягала в “паралельному вивченні різних форм співжиття у різних давніх і сучасних народів, вивченні, яке має дати нам спільну формулу соціальної еволюції”¹¹¹. Основним завданням у дослідженні предмета всесвітньої історії, як історії різних країн і народів, він вважав знаходження законів і фактів істотної подібності між ними, оскільки лише такі закони дадуть можливість вивчити явища як індивідуальні, так і випадкові¹¹². Перебуваючи в Парижі, де він по 1905 р. керував заснованою ним же Російською Вищою школою суспільних наук, яка вивчала історію за позитивістською соціологією Конта¹¹³, М. Ковалевський виробив на ґрунті неопозитивізму і соціології деякі підвалини майбутньої філософсько-історичної концепції, яка вже з руки Шпенглера і Тойнбі отримала назву гомології та морфології історії¹¹⁴. Після звільнення з Московського університету найбільш плідний період своєї наукової діяльності (з 1887 по 1905 р.) Ковалевський перебував за кордоном¹¹⁵.

Історик-медієвіст В. К. Піскорський (1867—1910), котрий, як і його старші товариші Лучицький, Драгоманов і Ковалевський, належав до української шляхти¹¹⁶ і дотримувався консервативних поглядів, закінчив історико-філологічний факультет Київського університету в 1890 р. і в період з січня 1896 по січень 1898 р. навчався і працював за кордоном — у Франції і Іспанії. Перебуваючи у Франції, Піскорський слухав лекції професорів Сорбонни: теоретика історіософії Ланглуа та істориків Олара, Лаккомба і Шательєна¹¹⁷. Як і Лучицький, Ковалевський та Драгоманов, Піскорський був прихильником історико-порівняльного методу, приділяв у своїх дослідженнях багато уваги Каталонії, яка в своїй залежності від Мадрида нагадувала йому становище України в Російській імперії¹¹⁸. Будучи видатним вченим-іспанологом, він проводив дослідження з середньовічної історії Іспанії, які давали можливість йому не лише простежити закономірності історичного розвитку на терені однієї країни, але й доповнити панораму розвитку історії Європи в цілому, в тому числі Росії та України¹¹⁹. Говорячи про порівняльний метод, він ставив його в зв'язок з проблемами вивчення всесвітньої історії взагалі, завдання якої визначав таким чином: “Але загальна історія, як синтетична форма історичної побудови, яка іноді ототожнюється з філософією історії, пред'являє історикам ще і свої особливі вимоги. З метою уникнення нагромадження маси конкретних фактів або механічного поєднання ряду окремих історичних процесів, всесвітній історик має широко користуватись порівняльним методом вивчення, зупиняючись переважно на основних типах суспільного розвитку, на тих началах його, які спільні для всіх народів”¹²⁰. Як і Ковалевський, Піскорський заперечував точку зору Гегеля і Маркса відносно поділу народів на “історичні-неісторичні” і вважав, що дотримуватися подібної точки зору означало би підкорити історію етнографії, знищити ту лінію, яка відділяє цивілізовані народи від нецивілізованих, заперечити значення культурних факторів розвитку, сповіщати про дії всіх людей у всі епохи без винятку, не упускати жодного факту, а це є неможливим¹²¹. Праці Піскорського з історії Іспанії мають не лише важливе наукове значення, але, за свідченнями самих іспанських істориків, допомагають їм краще пізнати значення своєї історії¹²². Однак доктору всесвітньої історії Піскорському, котрий, як і Ковалевський, був відомим в європейському науковому світі, місця в провідному науковому закладі в Україні не знайшлося. Майже все своє життя він працював в провінційному Ніжинському історико-філологічному інституті, впливаючи своїми дослідженнями на європейський, але аж ніяк не на вітчизняний науково-історичний процес. Таким чином, наприкінці XIX — на початку XX ст., українська історична наука в галузі всесвітньої історії завдяки працям Лучицького, Драгоманова

ва, Ковалевського і Піскорського не лише стала врівень зі світовою історичною наукою, але з цілого ряду її проблем (а у Ковалевського навіть і теоретичних основ), домінувала.

Іншим шляхом пішов розвиток досліджень з дисципліни “Історія України”, яка, окрім Драгоманова і меншою мірою Лучицького та Ковалевського, також розвивалася прихильниками народницької конкретно-історичної концепції, зокрема Антоновичем та Грушевським.

(Далі буде)

¹ Під термінами домінуючі і “малі” нації автор має на увазі ті визначення, які вживали Мірослав Грох й інші історики європейських національних рухів. Див.: Н г о с h М. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. — Cambridge, 1985; Idem.: Die Vorkämpfer der Nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas // Acta universitatis Carolinae. Philosophica et historica. Monographia XXIV. — Prague, 1968.

² Вперше в історичній науці теорія морфології історії і відповідна систематика була запроваджена німецьким істориком Освальдом Шпенглером. Саме він обґрунтував морфологію світової історії як нову філософію (див.: Ш п е н г л е р О. Закат Європи. Очерки морфологии мировой истории. — Минск, 1998. — Т. 1. — С. 3—85) і порівняльну морфологію як новий метод історичних досліджень (див.: й о г о ж. Назв. праця. — Минск, 1999. — Т. 2. — С. 51—107). Дальшою спробою творити морфологію культурного розвитку була теорія Арнольда Тойнбі. Після встановлення в СРСР “залізної завіси” теоретичні проблеми морфології науки в радянській науці все ж розроблялися, хоча і були обмежені сферою природничих наук. Вперше такі дослідження були проведені спеціалістами з історії і теорії біології київським українським вченим П. Потульницьким в 1963 і російським вченим С. Мікулінським в 1964 р. (див.: П о т у л ь н и ц ь к и й П. М. Основы морфологии и экологии з елементами систематики // Польовий практикум з ботаніки. — К., 1963. — Розд. 2. — С. 18—131; М и к у л и н с к и й С. Р. Методологические проблемы истории биологии // Вопросы философии. — 1964. — № 12. — С. 35—36). Мікулінський згодом став першим редактором видань книг Томаса Куна в СРСР (див.: М и к у л и н с к и й С. Р. Чем интересна книга Т. Куна? // К у н Т. Структура научных революций. — М., 1975. — С. 270—286).

³ Цей порядок нами виведений ще в 1993 р. Див.: П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Теорія української політології. — К., 1993. — С. 6. Дихотомічні таблиці до класифікації впливів домінуючих націй на українську інтелектуальну історію і політичну думку див.: там же. — С. 170—176.

⁴ T h o m a s S. K u n. Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen. — Frankfurt a. Main, 1967. — S. 29, 142, 165.

⁵ Ще в 1913 р. російський історик П. Н. Мілюков, говорячи про те, що російські історики завжди керувалися принесенням користі, а німецькі — пошуком істини, писав, що, однак, спеціальна робота будь-якого історика “сознательно или бессознательно всегда направлялась какой-нибудь теорией”. Див.: М и л ю к о в П. Н. Главные течения русской исторической мысли. — СПб., 1913. — С. 1, 143.

⁶ Зокрема, таке явище було притаманне в другій пол. XIX ст. для Росії і Німеччини. Див.: P o t u l ʼn y c ʼk y j V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert // Zeitschrift für Ostmitteleuropa — Forschung, 1997, 46 (4). — S. 475—499.

⁷ P o t u l ʼn y c ʼk y j V. Das ukrainische historische Denken im. 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 45 (1997) H. 1. — S. 2—30.

⁸ Така диференціація вже була обґрунтована нами в попередніх дослідженнях. Див., наприклад: P o t u l ʼn y c ʼk y j V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine. — S. 496—499.

⁹ Такі моделі називаються дихотомічними. Кожна дихотомічна таблиця складається з так званих тез і антитез, тобто ряду послідовних стислих описів, які можуть збігатися і не збігатися. В радянській науці застосування подібних таблиць на українському матеріалі вперше здійснив у 1963 р. професор Київського університету Павло Потульницький. Див.: П о т у л ь н и ц ь к и й П. М. Польовий практикум з ботаніки. — К., 1963. — С. 3, 15, 238—287; й о г о ж. Пристосовний характер морфологічних структур // Ботаніка: Анатомія і морфологія рослин. — К., 1971. — С. 319—344.

¹⁰ Про впливи німецьких і французьких просвітителів на українську історичну науку див.: К р а в ч е н к о В. В. Нариси з української історіографії епохи національного

Відродження (друга пол. XVIII — середина XIX століття). Харків, 1996. — С. 89—91. Взагалі ж європейська історіографія доби Просвітництва і гуманізму досліджена в: M ü h l a s k U l r i c h. Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus. — München, 1991.

¹¹ Очолювали цю опозицію два російських царедворці — українського і єврейського походження — голова Ради міністрів, нащадок малоросійської козацької старшини князь В. Кочубей, і міністр фінансів, син хрещеного єврея граф М. Канкрін. Про полеміку між Репніним та Кочубеем щодо козацького стану та їх статусу в Малоросії див.: Н. С. К истории Малорос. козаков // Киевская старина. — 1897. — № XI. Полеміку між Репніним і Канкріним, зокрема, і щодо становища та ролі євреїв в Малоросії, доцільності чи недоцільності їх проживання в українських селах див.: Извлечение из записки на французском языке, поданой М. Ф. Канкриным, и Возражения на оную малороссийским Военным губернатором князем Репниным // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских. — М., 1864. — Кн. 2. — С. 131—142.

¹² S a u n d e r s D a v i d. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750—1850. — Edmonton, 1985; K o h u t Z e n o n E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorbtion of the Hetmanate. 1760—1830 S. — Cambridge, Mass, 1988.

¹³ M e y e r K l a u s. Die Entstehung der “Universitätsfrage” in Russland. Zum Verhältnis von Universität, Staat und Gesellschaft zu Beginn des 19. Jahrhunderts // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte, 1978. — No. 25. — S. 229—238.

¹⁴ Див.: Введенский А. И., Лосев А. Ф., Радлов Э. Л., Шпет Г. Г. Очерки истории русской философии. — Свердловск, 1991. — Т. 1. — С. 479—483.

¹⁵ H ö s c h E d g a r. An Episode from German-Ukrainian Scholarly Contacts: Dietrich Christoph von Rommel // German — Ukrainian Relations in historical Perspective (ed. by Hans — Joachim Torke and John — Paul Himka). — Edmonton — Toronto, 1994. — P. 1—9.

¹⁶ Філософська концепція Шада в її еволюції досліджена в праці: P o t u l ' n y c ' k y j V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine. — S. 477—481.

¹⁷ S t ä d l e r P. über die Beziehungen Fichtes und seiner Schule zur Universität Charkov // Archiv für Geschichte der Philosophie. — 1915. — S. 28.

¹⁸ D a n n O t t o. Deutsche Nationbildung im Zeichen französischer Herausforderung // D a n n O t t o (Hrsg). Die deutsche Nation. Geschichte. Probleme. Perspektiven. — Kūln, 1994. — S. 15, 19—20.

¹⁹ Свої думки про сутність історичного розвитку Шад виклав ще на початку 1800-х рр. у своєму творі, присвяченому розгляду вчення Фіхте. Див.: S c h a d I. Gemeinfaßliche Darstellung des Fichtschen Systems und der daraus hervorgehenden Religionstheorie. — Erfurt, 1800. — Band 1—2; 1802. — Band 3.

²⁰ Schad I. Institutiones Philo Sophiae Universae. Tomus primus, logicam puram et applicatam complexus. — Charkov, 1812.

²¹ Дослідники, спираючись на джерела, вважають, що під іменем цього Якоба (Ludwig Heinrich) була видана книга: “Essais philosophiques sur l’homme, ses principaux rapports et sa destinée publiés par L. H. de Jacob” (Petersburg, 1822), дійсним автором котрої був український дворянин Михайло Полетика, представник відомого українського шляхетського роду Полетик. Див.: Очерки истории русской философии. Указ. соч. — С. 339.

²² Там же. — С. 339—340.

²³ Про впливи Кроненберга і Луніна на Костомарова див.: П o t u l ' n y c ' k y j B. A. Історія української політології. — К., 1992. — С. 8—10.

²⁴ Х а л а н с к и й М. Историко-филологический факультет Харьковского университета. — Харьков, 1908. — С. 263.

²⁵ Очерки истории русской философии. — С. 559.

²⁶ К р о н е н б е р г И. О. О изучении словесности // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб., 1835. — № 11. — С. 282—283.

²⁷ Про історичну школу Дерптського університету див.: W i t t r a m R. Die Universität Dorpat im 19. Jahrhundert // Deutsche Universitäre und Hochschulen im Osten. Wissenschaft Abhandlungen der Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein — Westfalen — Kūln, 1964. — Band 30. — S. 59—86; A m b u r g e r E r i c. Geschichtsschreibung an der Universität Dorpat in der ersten Hälfte des 19 Jhr // Georg von Rauch (Hrsg). Geschichte des Deutschbaltischen Geschichtsschreibung. — Kūln, 1986. — S. 89—103.

²⁸ Див.: Ф о й г т К. Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведениях до 1859 года. — Харьков, 1859. — С. 4.

²⁹ Х а л а н с к и й М. Указ соч. — С. 263; H e s k e r H a n s. Russische Universal Geschichtsschreibung von den “Vierziger Jahren” des 19 — Jhrs bis zur sowjetischen “Weltgeschichte” (1955—1965). — Mьnchen, 1983. — S. 89—92. Характеристику історіософських по-

- глядів Луніна див.: Ш п е т Г. Очерк развития русской философии. — Петроград, 1922. — С. 324—333.
- ³⁰ Биографический словарь профессоров и преподавателей Харьковского университета. — С. 264.
- ³¹ Нібур ідеалізував Римську імперію та її героїв і обґрунтовував законом освячену свободу, застосовував так званий критично-моральний підхід до історії. Див.: С h r i s t K. Barthold Georg Niebuhr // Deutsche Historiker (Hrsg. H. U. Wehler). — Göttingen, 1972. — S. 23—28.
- ³² Геєрен поставив проблему достовірності джерел у залежність від методу, яким користувалися автори пізніших модифікацій, намагався комбінувати історію і політику. Див.: M ü h l a c k U l r i c h. — Op. cit. — S. 49, 126—130.
- ³³ Ц ы х В. Взгляд на историческую жизнь народа эллино-македонского // Журнал Министерства народного просвещения. — 1835. — Май. — С. 159.
- ³⁴ С т е л ь м а х С. Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. — К., 1997. — С. 23.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Рославский-Петровский А. Об истинном значении прагматической истории. — Харьков, 1839. — С. 30.
- ³⁷ Біографічний словник. — С. 286.
- ³⁸ Про Петрова див.: P o t u l ' n y c ' k y j V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine. — S. 483—484.
- ³⁹ В е б е р Б. Т. Историографические проблемы. — М., 1974. — С. 99—107. — Н е с к е р. Н а н с. — Op. cit. — S. 92—98.
- ⁴⁰ Біографічний словник. — С. 279.
- ⁴¹ Якщо Гегель просто не знав, що робити в своєму поділі народів на “історичні — неісторичні” з Московською імперією, то Лунін вже однозначно записує росіян в історичні народи, а Петров іде ще далі, приписуючи росіянам (у тому числі і українцям, як частині росіян), знову ж таки за Гегелем, футуристичну функцію.
- ⁴² Петров М. Н. Лекции из всемирной истории. — Харьков, 1888. — Т. 1. — С. 18.
- ⁴³ Там же. — С. 24.
- ⁴⁴ П р і ц а к О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ — Кембрідж, 1991. — С. 6; C h i z e v s k y D. The Influence of the Philosophy of Schelling (1775—1854) in the Ukraine // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. — New York, 1956. — No. 2—3. — P. 1128—1139.
- ⁴⁵ Ч и ж е в с ь к и й Д. Нариси з історії філософії на Україні. — К., 1992. — С. 97.
- ⁴⁶ Див.: Б і л е н ь к и й С. Інституційна генеза та історичні об’єкти дискурсу гуманітарних дисциплін у Київському університеті між 1834—1850 роками // Просемінарії Медієвістика, Історія церкви, науки і культури. Київський університет. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 239—242.
- ⁴⁷ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. — СПб., 1864. — Т. 2. — Отд. 2. — С. 230.
- ⁴⁸ Ч и ж е в с ь к и й Д. Нариси з історії філософії. — С. 98.
- ⁴⁹ Максимович був першим з українських вчених, який подав окрему періодизацію історії України. Див.: М а к с и м о в и ч М. Нечто о земле Киевской // Украинец. — К., 1864. — С. 5.
- ⁵⁰ И к о н н и к о в В. Биографический словарь профессоров Киевского университета. — К., 1884. — С. 11.
- ⁵¹ Ш п е т Г. Очерк Русской философии. — С. 188.
- ⁵² Очерки истории русской философии. — С. 418. Тут деякі судження Авсенєва збігаються з судженнями Шуберта, зокрема про душу народу. Див.: S c h u b e r t V. Die Geschichte der Seele. Stuttgart und Tübingen 1833. 2 Aufl. § 1—2.
- ⁵³ T s c h y z e w s k y j D m i t r o. Schewtschenko und David Straub // Zeitschrift für Slavische Philologie 1931. Band. VIII. Heft. 1/2. — S. 381.
- ⁵⁴ Див.: Г о г о ц к и й С. О характере философии средних веков. — К., 1849; е г о ж е. Обзорение системы философии Гегеля. — К., 1860: Философский лексикон. — К., 1857—1873. — Т. 1—4.
- ⁵⁵ Я к о в е н к о В. Очерк русской философии. — Берлин, 1922. — С. 80.
- ⁵⁶ Остаточні крапки в справі цього відділення романтично-народницька історіографія поставила в працях її подальших епігонів — В. Антоновича і М. Грушевського, перший з яких відсепакував українську історію від польської, а другий — від російської.
- ⁵⁷ Див.: Ш у л ь г и н В. История университета святого Владимира. — СПб., 1860; У в а р о в С. С. Десятилетие Министерства народного просвещения. — 1833—1843. — СПб., 1864; В л а д и м и р с к и й — Б у д а н о в М. Ф. Указ. соч.; W h i t t a k e r C. H. The Origins of Modern Russia Education: an Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov. 1786—1855. Northern Illinois University Press, 1984; В е а u v o i s D. Le Noble, le serf, et le revisor. — Paris, 1985.

- ⁵⁸ Див.: П р і ц а к О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ — Кембридж, 1991. — С. 6—7.
- ⁵⁹ Див.: Щ е г о л е в С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — С. 67—70; С а в ч е н к о Ф. Заборона українства 1876 року. — К., 1930.
- ⁶⁰ H a n d e l s m a n M a r c e l i. Ukrainska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojna Krymska. — Warszawa, 1937. — S. 98—107; Р у д н и ц ь к и й Е. До історії польського козакофільства // За сто літ. — К., 1927. — № 1. — С. 62—64.
- ⁶¹ М а р а х о в Г. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. — К., 1967. — С. 178—192.
- ⁶² K a p p e l e r A n d r e a s. Kleine Geschichte der Ukraine. — Мюнхен, 1994. — S. 131—134; Idem.: Russland als Vielvölkerreich. — Мюнхен, 1992. — S. 207—215; L u c k y G e o r g e. Between Gogol and Shevchenko. — Мюнхен, 1971. — P. 70—74.
- ⁶³ W i s c h n i t s e r M a r k u s. Historische Studien die Universität Cöttingen und die Entwicklung der Liberalen ideen in Russland im Ersten Viertel des 19 Jhs. — Berlin, 1907. — Heft. LXIII.
- ⁶⁴ Див.: З історії міжнародних зв'язків України (XIX — 30 роки XX століття). Документи і матеріали. Видання Інституту історії України Національної Академії наук України. — К., 1999. — С. 45—46.
- ⁶⁵ I g g e r s G. New Directions in European Historiography. Middletown. Connecticut, 1966. — P. 19—24; Idem.: The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. Middletown Connecticut, 1968. — P. 40—42.
- ⁶⁶ Р о ж д е с т в е н с к и й С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. — 1802—1902. — СПб., 1902. — С. 251.
- ⁶⁷ Там же. — С. 264.
- ⁶⁸ М е н д е л е е в Д. И. Сочинения. — М., 1952. — Т. XXIII. — С. 150.
- ⁶⁹ Див.: Извлечения из отчетов лиц, отправленных Министерством народного просвещения за границу для приготовления к профессорскому званию. СПб. 1863—1866. — СПб., 1866. — Часть 7. — С. 10.
- ⁷⁰ Э й м о н т о в а Р. Г. Русские университеты на путях реформы. Шестидесятые годы XIX века. — М., 1993. — С. 199.
- ⁷¹ Див.: П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Нариси з української політології. — С. 30—41.
- ⁷² Ще в 1873 р. він відзначав, що кожен, хто “бере на себе працю вивчати явища соціального життя, змушений так чи інакше ознайомитись з тим умовим рухом, який породила позитивістська філософія”. Див.: Л у ч и ц к и й И. В. Обзор литературы по философии истории за 1872 г. // Знание. — 1873. — № 9. — С. 68.
- ⁷³ Про роботи Лучицького див.: Очерки истории исторической науки в СССР. — М., 1960. — Т. 2. — С. 426—445; т. 3. — С. 463—474; Н е с к е р H a n s. Op. cit. — S. 123—131.
- ⁷⁴ П о г о д и н С. Н. “Русская школа” историков: Н. И. Кареев, И. В. Лучицкий, М. М. Ковалевский. — СПб., 1997. — С. 223—224.
- ⁷⁵ Journal des savants 1873. — No. 7, 8.
- ⁷⁶ Р о т у л ь н у с ь к у й V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert. — S. 492—493.
- ⁷⁷ Ratmann Luthar (Hrsg). Alma mater Lipsiensis. — Leipzig, 1984. — S. 173, 177, 179, 182, 184.
- ⁷⁸ Лампрехт виступав проти спадщини ідеалізму в німецькій історіографії, і для істориків наступного покоління Ф. Майнеке і Г. фон Бюлова уособлював атаку західного позитивізму проти традиції німецького ідеалізму. Див.: G. I g g e r s. The German Conception... P. 130—131; 197—198; 329—330.
- ⁷⁹ Див.: Историческая семинария Вуттке в Лейпциге. Отчет магистра И. В. Лучицкого // Университетские известия. — 1874. — № 2. — С. 56.
- ⁸⁰ Л у ч и ц к и й И. В. Отношение истории к науке об обществе // Знание. — 1875. — № 1. — С. 13; е г о ж е. Историческая семинария Вуттке. — С. 65. За повідомленням доцента Фортинського у відгуку на звіт Лучицького про семінар Вуттке, Лучицький з особливою увагою стежив, як обходиться Вуттке з таким заплутаним питанням, як оцінка Варфоломійської ночі, і до яких висновків приходять після оцінки всіх груп джерел. Див.: З історії міжнародних зв'язків України. Назв. праця. — С. 54—55.
- ⁸¹ Див.: Очерки истории исторической науки в СССР. — М., 1960. — Т. 2. — С. 441.
- ⁸² Ч и к а л е н к о Є. Спогади (1861—1907). — Нью-Йорк, 1955. — 2-е вид. — С. 301.
- ⁸³ Див.: П о г о д и н С. Н. Указ. соч. — С. 248—258.
- ⁸⁴ Л у ч и ц к и й И. Обзор литературы по философии истории за 1872 год // Знание. — 1873. — № IX. — С. 73.
- ⁸⁵ П о г о д и н С. Н. Указ. соч. — С. 227—228, 233—235, 236—239.

⁸⁶ Науково-історичну діяльність професора Вайтца Фортинський схаактеризував у праці “Научно-историческая деятельность профессора Вайтца по поводу выхода последних томов его “Deutsche Verfassungsgeschichte” // Университетские известия. — К., 1879. — № 3—4.

⁸⁷ M a i e r H. — Op. cit. — S. 130—133; Die Deutschen Universitäten. — Berlin, 1893. — S. 551.

⁸⁸ Див.: З історії міжнародних зв'язків України. Назв. праця. — С. 54—55.

⁸⁹ Б о р щ а к І. Драгоманов у Франції. — Мюнхен, 1957. — С. 3—4.

⁹⁰ Д р а г о м а н о в М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 67, 70.

⁹¹ Це, зокрема, такі праці, як: Положение и задачи науки древней истории // Журнал Министерства народного просвещения. — 1874. — № 10. — С. 152—181; Борьба за духовную власть и свободу совести в 16—17 столетии // Отечественные записки. — 1875. — № 2. — С. 445—494; № 3. — С. 175—234.

⁹² Такі думки Драгоманов виклав у 1871 р. в своєму листі з Парижа до діяча Київської громади Миколи Шульженка. Див.: Записки історико-філологічного відділу УАН. — К., 1926. — Кн. 7—8. — С. 385—398.

⁹³ Див.: Д р а г о м а н о в М. Положение и задачи науки древней истории // Д р а г о м а н о в М. П. Вибране. — С. 73; й о г о ж. Чудацькі думки про українську національну справу. — Там же. — С. 482.

⁹⁴ Д р а г о м а н о в М. Положение и задачи науки древней истории. — С. 73—74.

⁹⁵ Саме це, на думку Драгоманова, дасть змогу остаточно відмовитися від розповідно — синхроністичного викладу історії. Див.: там же. — С. 70, 82.

⁹⁶ Д р а г о м а н о в М. Программа по истории Древнего Востока // Университетские Известия. — 1865. — № 10. — С. 3. Пізніше Драгоманов також відкидав цю концепцію Гегеля. Див., наприклад.: П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Ідея прогресу в політичній спадщині М. Драгоманова // Михайло Драгоманов і українське національне відродження. — К., 1991. — С. 121—128.

⁹⁷ (Драгоманов М.) Погляд М. Драгоманова на українську історію (його стаття з приводу переписки д. Куліша з Крашевським і Павликом) // Народ. — 1895. — № 17. — С. 264.

⁹⁸ Там же. — С. 263—264. Див. більш широко: П о х и л а Л. С. П. Куліш очима М. Драгоманова // Записки історичного факультету — Одеса, 1997. — Вип. 5. — С. 150—155.

⁹⁹ Слід зазначити, що проблему “історичних-неісторичних” народів Куліш також вирішував раціональним шляхом, зазначаючи, що український народ не є “малим” з двох причин: 1) лише його участь у війнах на чиемусь боці давала можливість Польщі перемагати Москву, і навпаки; 2) він породжував такі великі особистості, які самі по собі спростовують віднесення його до “малих” народів. Див.: К у л і ш П. Зазивний лист до української інтелігенції // К у л і ш П. Твори: В 2-х т. Гол. ред. Є. Нахлік. — К., 1994. — Т. 1. — С. 409.

¹⁰⁰ Див. про ці концепції, відповідно в контексті впливів домінуючих націй, у наступних параграфах цієї статті.

¹⁰¹ До таких вчених можна віднести, наприклад, француза Луї Легера, який досліджував панславизм і російську політичну домінацію в ньому. Див. про ці погляди Лegera: H e l m s C o o l e y M a r t h a. Nineteenth Century French Historical Research on Russia — Louis Leger, Alfred Rambaud, Anatole Leroy — Beaulieu. Ph. D. Dissertation, Indiana University 1971. — P. 157—180.

¹⁰² Відомий вплив Драгоманова на видатного австрійського економіста єврейського походження, теоретика неолібералізму Людвіга фон Мізеса. Див. працю останнього.: Die Entwicklung des gutsherrlich — bäuerlichen Verhältnisses in Galizien (1772—1848). — Wien, 1902.

¹⁰³ Особливо погляди Драгоманова вплинули на двох російських істориків: засновника теорії регіоналізму Шапова і сибірського автономіста Ядрінцева. Останні, зокрема, були засновниками концепції регіоналізму в російській історіографії. Див.: W a c h e n d o r f J o z e f. Regionalismus, Raskol und Volk als Hauptprobleme der Russischen Geschichte bei A. P. Scapov. Inaugural — Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln. — Köln, 1964. — S. 130—138. Також нами досліджений і вплив думок Драгоманова на погляди російських євразійців, зокрема князя М. Трубецького. Див.: P o t u l ʹ n y t s ʹ k y j V. The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860—1945). — P. 28—29.

¹⁰⁴ Див.: К о ш у л ь М і ш е л ь. Від України до Окситації: Михайло Драгоманов і французький регіоналізм // Всесвіт. — 1991. — № 7.

¹⁰⁵ Про основні ідеї творчості М. Ковалевського як історика і соціолога див.: П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Теорія української політології: Курс лекцій. — К., 1993. — С. 53—55.

¹⁰⁶ К о в а л е в с к и й М. Мое научное и литературное скитальчество // Русская мысль. — 1895. — № 1. — С. 67.

¹⁰⁷ Там же. — С. 68.

¹⁰⁸ К о в а л е в с к и й М. Две жизни // Вестник Европы. — 1909. — № 7. — С. 27.

- ¹⁰⁹ К о в а л е в с к и й М. М. Социология. — СПб., 1910. — Т. 1. — С. 66.
- ¹¹⁰ Ця теза Ковалевського дістала найширшого розвитку у теоретиків морфології історії — Освальда Шпенглера і Арнольда Тойнбі.
- ¹¹¹ К о в а л е в с к и й М. М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. — СПб., 1895. — С. 13.
- ¹¹² Див.: К о в а л е в с к и й М. М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории русского права. — М., 1880. — С. 20—21.
- ¹¹³ Див. про цю школу.: К о в а л е в с к и й М. и др. Русская Высшая школа общественных наук в Париже. Лекции профессоров. — СПб., 1905. В 1903 р. на запрошення Ковалевського в цій школі стажував М. Грушевський.
- ¹¹⁴ Від грецького “аналогія” — відповідність, “гомологія” — згода. Характеристику концепції гомології та морфології див. далі.
- ¹¹⁵ Див.: К о в а л е в с к и й М. М. Закон и обычай на Кавказе. — М., 1890. — Т. 1. — С. VII.
- ¹¹⁶ Див.: Н о в і к о в а О. О. Піскорський В. К. Біографічний нарис // В. К. П і с к о р с ь к и й. Вибрані твори і епістолярна спадщина. — К., 1997. — С. 17—18.
- ¹¹⁷ Там же. — С. 23.
- ¹¹⁸ Там же. — С. 24.
- ¹¹⁹ Див.: С о х а н ь П. С. Українець, який творив духовну спадщину Європи. — Там же. — С. 9—10.
- ¹²⁰ П и с к о р с к и й В. К. О предмете, методе и задачах науки всеобщей истории. Вступительная лекция, произнесенная в Казанском университете 3 октября 1906 года // Там же. — С. 48—49.
- ¹²¹ Див.: там же. — С. 46.
- ¹²² Див. рецензії на праці Піскорського: La servidumbre rural en Cataluna // Revista critica de historia y Literatura Espanolas, Portuguesae, Hispano-americanas 1898. — Т. 7. — No. 11—12. — P. 423—431.